

УДК 340.1

*Світлана Василівна Бобровник,
професор кафедри теорії права та держави
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
доктор юридичних наук, професор*

ПОДОЛАННЯ ПРОТИРІЧ ЯК ФАКТОР ІНТЕГРАЦІЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ СУСПІЛЬСТВА

Розвиток сучасного суспільства пов'язується із необхідністю забезпечення інтеграційних процесів в усіх сферах його життєдіяльності. Не виняток і правова сфера, що обумовлює узгодженість та упорядкованість не лише суспільних інтересів, потреб, наданих суб'єктам можливостей та покладених обов'язків і заборон, а й суперечливість та системність усіх правових явищ. Саме цей фактор визначає актуальність дослідження правової системи суспільства як уособлення його правової основи та правового життя в аспекті забезпечення її несуперечності та інтегрованості.

Метою статті є аналіз правової системи суспільства як фундаментальної юридичної категорії в аспекті причин і факторів, що обумовлюють її суперечливість та обґрунтування шляхів інтеграції цього явища. На основі існуючих визначень поняття «система», які запропоновані філософами, соціологами та юристами [1, с. 11–63], ми можемо зробити висновок, що система — це упорядкована сукупність елементів, які взаємопов'язані та взаємодіють один з одним, мають відносну самостійність та органічну єдність, визначаються внутрішньою цілісністю, що і забезпечує автономність функціонування системи загалом.

Що стосується поняття «правова система», то у сучасній літературі існує багато його визначень. Майже кожен учений виробляє власне бачення цього явища, хоча існуючі теоретичні позиції мають і багато спільних рис. На нашу думку, правильним є так званий широкий підхід до визначення правової системи, оскільки він повною мірою відображає правову організацію суспільства в єдності та взаємодії всіх компонентів, що її становлять, та характеризує правову систему як частину суспільної, що певним чином пов'язана з явищами і процесами, які відбуваються у сферах економіки, політики, культури та ідеології [2]. Широке визначення правової системи дає можливість визначити низку таких її ознак як правової категорії та практичного явища: частина соціальної системи, що певним чином взаємодіє з іншими сферами життєдіяльності суспільства; елемент правової надбудови суспільства, що виконує самостійні функції і є відносно уособленою; явище, що спричиняє нормативно-організаційний вплив на суспільні відносини; складна категорія, що вміщає у собі комплекс компонентів; елементи правової системи, об'єднані спільною метою, завданнями та виконують спільні функції; структура правової системи залежить від критеріїв відбору елементів. Основними серед критеріїв відбору є організаційний, правовий та програмний. Саме вони забезпечують вимогу внутрішньої підпорядкованості системи, правового спрямування діяльності та шляхів подальшого розвитку [3, с. 312–314]; поняття «правова система суспільства» не охоплюється поняттям «право» навіть у найбільш широкому його значенні; правова система надає можливість охопити всі правові явища не лише в їх сукупності, а й у взаємодії та взаємовпливі [4]; формується впродовж історичного процесу та її розвиток не припиняється доти, доки існує потреба у державному впливі на суспільство; призначенням правової системи є регулювання процесу життєдіяльності суспільства; поряд із загальними для системи функціями кожен компонент правової системи виконує тільки йому притаманні специфічні функції; правова система відображає баланс інтересів різних соціальних груп та суспільства, які відображаються у праві; всі елементи правової системи мають нормативний характер, оскільки мають правову форму та значення; правова система має динамічний характер, оскільки залежить та відображає рівень розвитку суспільства та сама впливає на нього; у процесі розвитку правова система долає

різноманітні колізії, що, з одного боку, є фактором розвитку, а з другого — відображають протиріччя розвитку системи; правова система є засобом стабілізації та організації суспільства.

Вивчення окремих компонентів правової системи потрібно поєднувати із вивченням різноманітних процесів, що дають можливість пізнати цілісність правової системи, виявити її внутрішні та зовнішні зв'язки. Водночас її не можна зводити лише до формальних властивостей системного утворення. У нього потрібно вкладати більш глибокий соціальний, конкретно-історичний та політичний смисл. Зважаючи на сказане, а також на основі того, що правова система має складний багатоаспектний характер, належить до правової надбудови, відображає різноманітні суспільні інтереси, закріплені правом, та характеризується наявністю системи самостійних елементів, можна зробити висновок про наявність трьох рівнів відображення колізій правової системи:

- між правовою системою та правовою надбудовою суспільства, складовою якої є ця система;
- всередині законодавства як елемента правової системи, який забезпечує її нормативність;
- між елементами правової системи, кожен з яких має відносно самостійний характер.

Становлення сучасної правової системи зумовлює необхідність проблем вирішення різноманітних проблем, що забезпечить необхідні умови для формування в Україні гуманістичної правової системи, орієнтованої на гарантування та захист прав людини.

Одним із таких завдань, що має як наукове, так і практичне значення, є забезпечення непротиворіччя системи законодавства як необхідної складової, нормативної основи правової системи. Як відомо, непротиворічність законодавства досягається багатьма шляхами. Основними з них, на нашу думку, є: відповідність законодавства об'єктивним умовам життєдіяльності суспільства; узгодження актів вищої юридичної сили; конкретизація законодавчих актів підзаконними; відповідність форми та змісту акта; чітка ієрархічна підпорядкованість актів як у межах системи законодавства, так і в межах його галузі; визначення найоптимальніших шляхів співвідношення системи права та системи законодавства; чітке визначення ознак системності законодавства та співвідношення його основних структур; визначення шляхів оптимізації законодавства та його гармонізації з нормами і принципами міжнародного права; визначення найоптимальніших форм систематизації як діяльності, основною метою якої є забезпечення узгодженості та непротиворічності законодавства як системного утворення.

Не применшуючи ролі та значення кожного із факторів, особливо хотілося б зупинитися на такому важливому напрямі вдосконалення законодавства, як подолання протирічності правових приписів та юридичних колізій.

Для сучасної юридичної науки характерне зростання інтересу до вивчення протиріч, що супроводжують процеси становлення і функціонування правової системи України. Його можна пояснити декількома причинами. По-перше, тривалий час у радянській правовій науці панувала теорія «безконфліктності» соціалістичного права як системи, об'єктивно зумовленої радянським суспільством, системи норм, що відображають волю трудящих, яка, у свою чергу, є єдиною і не може породжувати жодних протиріч. По-друге, сучасна юридична наука стикається зі значними труднощами у поясненні причин та характеру юридичних колізій і напрацюванні рекомендацій щодо їх подолання. По-третє, в сучасній вітчизняній науці створюється новий напрям досліджень — юридична конфліктологія, одним із аспектів предмета якої є вивчення причин, форм прояву та напрямів подолання юридичних колізій.

Протиріччя всередині системи права можуть виникати внаслідок таких причин:

- правові інститути і норми, що прийняті в один час, мають різний ступінь «старіння». Це зумовлено нерівномірністю розвитку суспільних відносин, що регулюються правом. Одні з них розвиваються більш інтенсивно, інші — менш інтенсивно. Вимога відповідності права об'єктивним умовам його розвитку і зумовлює протирічність цих норм;
- правові інститути і норми, що прийняті в різний час, регулюють суспільні відносини з урахуванням суттєво відмінних умов суспільного життя. Це зумовлюється стабільністю права і неможливістю внесення до нього різноманітних змін та доповнень. Це, у свою чергу, призводить до наявності норм, які прийняті десятки років тому, однак продовжують регулювати суспільні відносини і норми, що прийняті з урахуванням сучасних потреб практики. Їх зміст часто має суперечливий характер і призводить до правових колізій;

- дещо випереджаючий розвиток підзаконного регулювання тих суспільних відносин, які повинні бути врегульовані законодавчими актами, призводить не лише до порушення принципів підзаконного регулювання, а й створює передумови для проблемності та суперечливості законодавства. Цей фактор зумовлюється бажанням глави держави чи керівників вищих і центральних органів виконавчої влади, випереджаючи законодавче регулювання, «нав'язати» свою політичну волю чи забезпечити власний підхід до здійснення різноманітних реформ;

- прийняття законів із тих питань, які можуть бути врегульовані підзаконними актами. Це проблеми, що суттєво не впливають на визначення правової політики держави. Саме такий характер мають закони України «Про стимулювання розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу», «Про попередження насильства в сім'ї» тощо;

- непродумане запозичення національним законодавством іноземних правових інститутів та норм без урахування особливостей національної правової системи, культури та менталітету. Ця обставина набуває особливого значення в сучасних умовах, коли зростає вплив на законодавство України норм міжнародного права. Розвиток співробітництва держав у різноманітних напрямках зумовлює і підвищені вимоги до співвідношення нормативних актів. При цьому потрібно враховувати негативні наслідки, до яких може призвести необдумане копіювання актів та інститутів міжнародного права. Доречно буде згадати застереження Ю. Тихомирова щодо залежності ступеня сприйняття національним законодавством норм та інститутів інших держав від їх належності до систем права [5, с. 13];

- стихійність правотворчого процесу й одночасно його інтенсивність призводять до прийняття сотень законів і тисяч підзаконних актів. На жаль, якість та узгодження актів, що приймаються, залишається стабільно низькою. Бажання вирішити за допомогою закону чи указу певну проблему поспіхом обертається ілюзією. Акти готуються з багатьма помилками, без урахування прогнозів. Іноді після прийняття нового акта продовжує діяти старий, відбувається дублювання нормативних приписів;

- політична боротьба, кон'юнктура, лобіювання регіональних чи групових інтересів призводять до боротьби законодавчої та виконавчої влади. Аналіз законодавчої діяльності дає можливість стверджувати, що у низці випадків у законах відображаються різноманітні концепції, які зумовлюються різноманітними, а іноді й протилежними інтересами. Текст такого закону є протирічним, оскільки більше нагадує «мирний договір» між різноманітними парламентськими фракціями та групами.

Узгодженість правових норм, відсутність між ними протиріч — не лише одна із загальних умов ефективності законодавства, а й важлива закономірність його функціонування як самостійного, цілісного, системного явища. Сама конструкція законодавства як узгодженої непротивічності системи є об'єктивно необхідним способом його існування та ефективного функціонування. Колізії правових норм призводять до порушення системності правового регулювання і суттєво знижують його ефективність.

Враховуючи те, що системність законодавства засновується не лише на ієрархічному рівні, а й на порядковому, важливим є аналіз колізій по горизонталі, що виникають між нормами, які мають рівну юридичну силу. Найбільш поширеними є такі:

- між нормами, що містяться в одній статті нормативно-правового акта;
- між нормами, що містяться у статтях одного нормативно-правового акта;
- між нормами, що містяться у різних нормативно-правових актах.

Таким чином, можна констатувати наявність двох основних різновидів юридичних колізій, що суттєво впливають на рівень системності та ефективності сучасного законодавства.

1. Колізії між нормами актів, що мають різноманітну юридичну силу, є вертикальними і виявляються у колізіях між:

- загальноприйнятими нормами і принципами міжнародного права, міжнародними договорами України та нормами і принципами національного законодавства;
- нормами Конституції та законів України;
- нормами законодавчих актів держави;
- нормами законів і підзаконних актів;
- нормами підзаконних актів загального, відомчого, місцевого та локального рівнів;

- нормами актів органів державної влади та місцевого самоврядування.

2. Колізії між актами, що мають рівну юридичну силу, горизонтальний характер і виявляються у колізіях між нормами, що містяться в:

- одній статті нормативно-правового акта;
- різних статтях одного нормативно-правового акта;
- статтях різних нормативно-правових актів.

Ми визначили різновиди юридичних колізій у сучасному законодавстві. Їх аналіз, обґрунтування шляхів подолання є суттєвими засобами забезпечення системності та узгодженості сучасного законодавства, а також підвищення рівня його дієвості та ефективності. Лише узгоджене, систематизоване законодавство є гарантією ефективності правового регулювання і правової системи загалом.

Одним із важливих напрямів подолання протиріч у правовій сфері є стабільність законодавства, що визначається стабільністю основного закону держави. Стабільність Конституції України зумовлена її сутністю — відображення співвідношення соціально-політичних сил на сучасному етапі розвитку українського суспільства. Її гарантії відображені в її положеннях. Основними серед них є віднесення питань прийняття Конституції до повноважень референдуму чи вищого представницького органу держави, закріплення за Конституційним Судом України виключного права тлумачення Конституції України, встановлення «жорсткого» порядку перегляду Конституції та внесення конституційних поправок.

Доти, доки Конституція України є незмінною, а законодавчі акти їй не протирічать, можна говорити про узгоджену систему законодавства. Внесення змін до Основного Закону призводить до певних диспропорцій у системі законодавчих актів. Враховуючи, що система законодавства має динамічний характер, правомірним є висновок про те, що повної узгодженості в системі національного права на тривалий період досягти практично неможливо.

Правомірним буде висновок про те, що динамічний розвиток суспільних відносин породжує протиріччя у сфері права, які мають подвійний характер.

1. Об'єктивні протиріччя між суспільними відносинами і спрямованими на їх регулювання правовими нормами. Вони зумовлюються нерівномірним ступенем стабільності суспільства та права. Суспільство має більш рухливий характер, воно зазнає впливу нових течій і факторів суспільного розвитку, тоді як право є стабільним явищем. Ці протиріччя мають важливе значення для розвитку законодавства і забезпечення його відповідності суспільному розвитку, основну роль із подолання яких повинні відігравати правотворчі і правозастосовні органи держави. Саме вони мають не лише виявляти такі протиріччя, а й забезпечувати їх вирішення.

2. Похідний характер мають протиріччя між правовими нормами та інститутами. Вони призводять до порушення узгодженості системи права та є наслідком порушення логіки внутрішнього розвитку законодавства. Виявляються у тому, що:

- закони як акти вищої юридичної сили не відповідають об'єктивним умовам життєдіяльності суспільства чи вміщують протирічні положення;
- невідповідність законодавчого регулювання вимогам та завданням суспільного розвитку;
- випереджаюче підзаконне регулювання суспільних відносин, які повинні бути врегульовані законодавчими актами;
- непродумане запозичення міжнародних та іноземних інститутів та стандартів без урахування особливостей національної правової системи, національної культури та традицій;
- домінування політичних інтересів у парламенті у процесі прийняття нормативно-правових актів вищої юридичної сили;
- використання законодавства як арени боротьби законодавчої та виконавчої гілок влади чи загальнодержавного та місцевого рівнів влади.

Список використаних джерел

1. *Аверьянов А. А.* Системное познание мира. — М. : Политиздат, 1986.
2. *Оніщенко Н. М.* Правова система: проблеми теорії : моногр. — К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002.

3. *Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи.* — К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001.
4. *Конституция. Закон. Подзаконный акт / отв. ред. Ю. А. Тихомиров.* — М. : Юридическая литература, 1994.

Бобровник С. В. Подолання протиріч як фактор інтеграції правової системи суспільства

На основі аналізу правової системи як сукупності правових явищ, що утворюють правову організацію суспільства, виокремлено її ознаки як правової категорії та практичного явища. На основі багатоаспектності, поліструктурності правової системи виокремлено три рівні колізій: між правовою системою та правовою надбудовою, всередині законодавства як основи правової системи та між елементами правової системи. Виокремлено фактори забезпечення непротирічності законодавства, з'ясовано причини протиріч системи права та умови їх подолання.

Ключові слова: правова система, законодавство, колізії, протиріччя, системність, непротирічність, система права.

Бобровник С. В. Преодоление противоречий как фактор интеграции правовой системы общества

На основе анализа правовой системы как совокупности правовых явлений, образующих правовую организацию общества, определены ее черты как правовой категории и явления практического направления. Исходя из многоаспектности и полиструктурности правовой системы обосновано три уровня коллизий: между правовой системой и правовой надстройкой, внутри законодательства как основы правовой системы, между элементами правовой системы. Определены факторы обеспечения непротиворечивости законодательства и причины противоречий внутри системы права, а также условия их преодоления.

Ключевые слова: правовая система, законодательство, коллизии, противоречия, системность, непротиворечивость, система права.

Bobrovnik S. Overcoming conflict as a factor of integration of the legal system of society

On the basis of the legal system as a set of legal phenomena that form the legal organization of society, determined its characteristics as a legal category and practical effects. Based on bahatoaspektnosti, structuring legal system was determined three-level conflicts: between the legal system and legal superstructure in law as the basis of the legal system and between the elements of the legal system. Author determined factors ensure neprotырichnosti legislation The reasons for conflict legal system and the conditions to overcome them.

Key words: legal system, legislation, conflicts, contradictions, system, neprotырichnist system of law.

УДК 347.12

*Олена Велеонінівна Кохановська,
професор кафедри цивільного права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
член-кореспондент НАПрН України,
доктор юридичних наук, професор*

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО-ПРАВОВА СКЛАДОВА ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

Інтеграційні процеси в сучасній Україні нерозривно пов'язані з відповідними процесами у світі. У міжнародному масштабі йдеться переважно про міжнародну економічну інтеграцію, яку розуміють або як процес, який призводить до нівелювання відмінностей між економічними суб'єктами — представниками окремих держав, або як відносини, позбавлені будь-яких форм